

O organizaciji i načinu funkcioniranja sudske vlasti u kadiluku Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća

Aladin Husić
Sarajevo

Abstract: Rad predstavlja historijsku rekonstrukciju organizacije i načina funkcioniranja sudske vlasti u međuprostoru Tešnja, Maglaja i Žepča. Pitanje se promatra u povijesnoj vertikali od ulaska tog kraja pod osmansku vlast, osnivanja zasebne sudske jedinice za to područje, njegovog pozicioniranja u sistemu organizacije sudske vlasti u Bosni, do samog ustroja i organizacije službi u navedenom kadiluku, među kojima su: kadija, naib, katib, muhziri, pomoćne službe i "svjedoci čina". Na primjeru tog kadiluka istovremeno se ukazuje na način organizacije i funkcioniranja nekih sudskih okruga kod nas. Na temelju izvora donosi se lista nosilaca pojedinih službi pri ovom sudu, ukazuje na specifičnosti koje se uočavaju u hronološkom redoslijedu obavljanja funkcije kadije ili neke druge službe te donose primjeri njihove prakse kako su je dokumentirali izvori. Razmatraju se i neka pitanjima devijantnih pojava koje su pratile rad sudskih institucija ili nosilaca pojedinih funkcija u pravosudnim ustanovama kadiluka Tešanj.

Key words: qazā of Tešanj, qādī, naib, katib, muhzir, assisting services, judiciary jury (şühûdü'l-hâl)

Nastanak kadiluka Tešanj

Područje Tešnja pod osmansku vlast došlo je početkom 16. stoljeća, najvjerojatnije između 1512. i 1520. godine.¹ Prema nekim istraživanjima, sve su prilike da se to dogodilo oktobra 1512. godine.² Proces uspostave vlasti, adaptacije prostora u osmanski administrativni i društveno-ekonomski sistem potrajao je deceniju-dvije, jer je navedeni kraj dugo bio pograničje, što je ostavilo ne samo ekonomske nego i demografske posljedice na sam Tešanj i njegovo okruženje. Rezultati tog oporavka vidljivi su već do 1530. godine, kada izvori govore da je Tešanj mjesto s 36 domaćinstava, a samo deceniju kasnije nalazimo znatno više domova (65), što je višestruk pozitivan trend za sam grad, ali i cjelokupno područje.³ Tvrđava u Tešnju bila je u svojoj osnovnoj namjenskoj vojnoj funkciji i služila je za smještaj vojne posade, a vjerovatno i za dio organa civilne vlasti neophodne za funkcioniranje administracije, poseb-

no do potpune stabilizacije uprave i afirmacije otvorenog dijela grada, odnosno civilnog naselja. Za kratko vrijeme sistem uprave u potpunosti je stabiliziran i organiziran tako da je nahija Tešanj formirana i teritorijalno zaokružena do 1550. godine, kada se prema dostupnim izvorima spominje prvi put.⁴ Toj nahiji prvobitno su pripadali gradovi Tešanj i Doboj s još 45 naseljenih mjesta, bilo da je riječ o samostalnim selima ili njihovim pridruženim naseljima, dakle zaseocima. U sudskom smislu, do formiranja zasebnog kadiluka, Tešanj i njegova okolina pripadali su kadiluku Brod,⁵ a potom, kada su se stekli uvjeti za izvjesnu reorganizaciju sudske podjele, osnovan je zaseban kadiluk sa sjedištem u Tešnju, što je logičan slijed u procesu uspostave i zaokruživanja sistema vlasti i uprave u jednom području koje je ulazilo u sastav Osmanskog Carstva. Nemamo izričitu potvrdu, ali se pretpostavlja da je kadiluk Tešanj osnovan između 1566. i 1584. godine.

¹ Handžić 1974, 161-162.

² Mrgić 2008, 158.

³ Husić 2012, 301-318.

⁴ Tahrir Defteri, No. 432, 499-500.

⁵ Kadiluk Brod obuhvatao je nahije: Bobovac, Brod i Lašvu, dakle, područje Kaknja, Zenice i Travnik.

Najkraće, obuhvatao je međuprostor Tešnja, Doboja, Maglaja i Žepča.⁶ Jedan od kriterija koji je nametao potrebu formiranja kadiluka u nekom području bio je broj stanovnika, posebno broj muslimana, kojem je u tom slučaju neophodan kadija. Kako je to bilo u neposrednoj vezi s nastankom i formiranjem kadiluka, ovdje ćemo se ukratko osvrnuti i na to pitanje.

U vrijeme formiranja kadiluka i na širem tešanjskom području bilo je organizirano pet nahija: Usora, Ozren, Maglaj, Trebetin i Tešanj. Na prostoru tih pet nahija dokumentirana su 3.394 domaćinstva. Odmah pada u oči velika razlika među nahijama, pri čemu se Tešanj i Maglaj svojom brojnošću domaćinstava izdvajaju u odnosu na ostale nahije. Ako se posmatra distribucija stanovništva, uočljivo je da je samo u te dvije nahije živjelo 80% žiteljstva kadiluka, dok je u tri male "patuljaste" nahije (Usora, Ozren i Trebetin) živjelo svega 20% stanovništva teritorija koji je zahvatao kadiluk Tešanj. U području koje je pripadalo kadiluku do početka 17. stoljeća evidentirano je 150 seoskih naselja, s mnogobrojnim selištima, čiflucima koji su postepeno naseljavani i prerastali u manja ili veća naseljena mjesta u kasnijim razdobljima. Želimo istaći da su također već formirana i razvijala se četiri gradska naselja, i to: Tešanj, Doboja, Maglaj i Žepče. Osim Žepča, sva tri ostala imala su vojne posade i predstavljala su i vojne centre. Za razliku od nahija Tešanj i Maglaj, gdje se duh islama osjećao snažnije i gdje su muslimani veoma rano činili većinu stanovništva (56,5%), nemuslimani su bili u nešto manjem broju (43,5%), bez obzira na to što je to područje kojim su prolazile vlaške mase u svom kretanju ka zapadu ili sjeverozapadu, dio kojih se zaustavio upravo oko Maglaja i Tešnja.⁷ To je bilo znatno vidljivije i uočljivije na teritoriju malih nahija Ozren, Usora i Trebetin, koje su zajedno brojale svega 27 naselja s 8 selišta (*mezri*). Svaka od ove tri nahije imala je domaćinstava kao neka manja ili osrednja gradska naselja u to vrijeme u Bosni, dok su sve tri zajedno imale domaćinstava kao razvijenije gradsko naselje, približno koliko sam Travnik u to doba (693). Sve tri malene nahije imale su ukupno 672 dokumentirana domaćinstva, dakle i manje od Travnika. U vrijeme formiranja kadiluka, broj

⁶ Šabanović 1982, 150, 184.

⁷ Handžić 1990, 57-66; 1994, 19-31.

muslimana u njima nije bio dostigao ni 15%, jer su te tri nahije, podložne izrazitim migracionim procesima i naseljavanju Vlaha, pokazale veću zatvorenost spram utjecaja islamske duhovnosti.⁸ S druge strane, dvije temeljne nahije Tešanj i Maglaj imale su dokumentirana 2.722 domaćinstva. Takvo je stanje bilo na području u vrijeme formiranja kadiluka Tešanj. Kao područje s više gradskih naselja, pa i zavidnim brojem stanovništva i disperzijom naseljenih mjesta, očito da jedan kadija nije mogao podmirivati i stizati sve poslove na jednom tako širokom prostoru. Stoga je bilo neophodno u sudski sistem tog područja uvesti i pomoćnike, odnosno zamjenike (*naibe*) ili zastupnike kadije u nekim od tih mjesta. Tu je tvrdnju još davno istakao Hazim Šabanović⁹ te je uočio da su tešanjске kadije svoje *naibe* imale u Žepču i Maglaju. Opravdanost takve teze potvrđuju i izvori iz kasnijeg perioda, posebno ovi iz druge polovine 18. stoljeća. Međutim, na osnovu jednog izvora H. Šabanović je iznio konstataciju da je krajem 18. stoljeća Tešanj pripadao Maglajskom kadiluku.¹⁰ Osim što se to ne može potvrditi niti jednim izvorom iz 18. ne može ni izvorima iz 19. stoljeća.¹¹

Kadiluk Tešanj u rangiranju kadiluka

Evlija Čelebija nije prošao kroz Tešanj niti u njegovoj blizini te ga prema tome i ne spominje. Bilo bi vrlo dragocjeno njegovo zapažanje o Tešnju, kojega smo nažalost uskraćeni. No, negdje približno u isto vrijeme sačuvani su neki drugi izvori koji nam daju mogućnosti pozicioniranja kadiluka Tešanj, kako u užem tako i u širem teritorijalnom okviru. Vojni sudija rumelijskog dijela Osmanskog Carstva sačinio je (1667/68) popis 361 kadiluka u evropskom dijelu carstva, podijeljenih u 12 kategorija. Prema toj klasifikaciji kadiluk Tešanj nalazio se u tzv. "salise" kategoriji, što bi u pojednostavljenoj varijanti u redoslijedu hijerarhijski bio šesti "razred" od ukupno dvanaest razreda u rangiranju kadiluka. On se dakle nalazio u samoj sredini, gdje se prema navedenoj kategorizaciji nalazilo ukupno 36 kadi-

⁸ Nametak 2000, 455-475; 2000a, 291-385; Handžić 1984, 129-146; 1994, 235-248.

⁹ Šabanović 1982, 150, 184.

¹⁰ Šabanović 1942, 343.

¹¹ Bojanić-Lukač / Katić 2005.

luka. Na prostoru Bosanskog ejaleta u tu grupu spadali su još kadiluci: Akhisar (Prusac), Pljevlja (Tašluca), Tuzla (Memlehatejn), Osijek, Valpovo, Bosna-Brod (Travnik-Zenica), Mostar, Požega i Mitrovica.¹² Prema tom izvoru kadiluk se definira na sljedeći način: “Tešan, u Bosanskom sandžaku. (Nalazi se) dvadeset sedam konaka.¹³ Okružuju ga kadiluci Jajce, Bijeljina i Derventa.”

Iz jednog kasnijeg izvora, pozicija kadiluka definirana je na sljedeći način: “Kadiluk Tešan je u Bosanskom sandžaku; dvadeset i sedam konaka. Unaokolo su kadiluci Derventa i Jajce.”¹⁴ Nije poznato iz kojeg vremena tačno potječe izvor, ali se zna da je njegov prijepis nastao sredinom 18. stoljeća (1745).¹⁵ U Bosanskom sandžaku bilo je formirano 15 kadiluka, među kojima i Tešan. U to vrijeme on je predstavljao jedan od 48 kadiluka koliko je Bosanski ejalet imao na svome prostoru. U takvoj sudskoj podjeli i organizaciji kadiluk Tešan se nalazio tokom 18. stoljeća.

O organizaciji sudske vlasti

U sistemu osmanske vlasti, administracije i uprave kadija je imao vrlo značajnu ulogu i posebno mjesto. Stoga su ga imenovali organi centralne, a ne pokrajinske vlasti, od kojih je u tom smislu bio potpuno nezavisan. Njihov osnovni zadatak bio je kontrola provedbe zakona i nadležnih akata u djelokrugu njihove nadležnosti, bez obzira na to odakle dolazili, iz pokrajinskih ili centralnih nivoa vlasti. Stoga svi akti i jesu dolazili najprije namjesniku, a on ih je obavezno prosljeđivao kadiji.¹⁶ Osim toga, i ono što se tiče nižih nivoa vlasti i uprave ili pojedinačni akti išli su preko kadije.

U svome radu kadija se oslanjao na šerijatsko pravo. Shodno tome, imao je potpunu nadležnost nad muslimanima, a nad nemuslimanima tek djelimično, i to u krivičnim pitanjima. U običajnim, nasljednim i sl. pitanjima nemuslimani su imali potpunu autonomiju. Na zahtjev stranke kadija je imao obavezu voditi postupak i za nemuslimane, s tim da je u tom slučaju pri-

mjenjivao šerijatsko pravo.¹⁷ U ekonomskoj sferi, imao je ulogu nadzornog organa kontrole tržišta, obavezu kontrole cijena prehrambenih artikala na tržištu, a posebno u sferi zakonitog razreza pojedinih poreza nadgledanje njihovog ubiranja te nadzora i praćenja blagovremenog i besprijekornog izvršavanja naredbi viših instanci.¹⁸ S obzirom na širinu prostora, broj stanovništva, brojnost predmeta, obaveza i poslova koje je trebalo izvršavati, kadija nije mogao sam raditi i nadzirati sve što je bilo u njegovoj nadležnosti i obavezi. On je imao pomoćnike koji su činili dio kadijinog ureda i bili mu podređeni. To su najčešće bili: zamjenik (*naib*), ostavinski djelatelj (*kassam*), tržišni inspektor (*muhtesib*), pisar (*katib*), građevinski inspektor (*mimar*), sudski policajac (*muhzir*) i “svjedoci čina” (*şühûdü'l-hâl*) kao poseban, iako vanjski, gotovo redovan segment rada pravosudnih institucija.¹⁹ Izvan samog sudskog sistema i kadijinog ureda postojale su i neke druge “vanjske pomoćne službe” koje su bile obavezne sarađivati i pomagati kadiji u vršenju njegove funkcije. To su bili: upravitelji vakufa (*mutevelije*), ćehaje esnafa, subaša, spahija, zatim predstavnici pojedinih društvenih grupa ili naseljenih mjesta.²⁰

Ovdje trebamo spomenuti još jednu instituciju koja nije izravno bila dio pravosuđa, ali su itekako bili međusobno povezani u praksi. To je institucija muftije, koji je predstavljao najvažnije konsultativno i savjetodavno tijelo kadije u nekim pravnim pitanjima.²¹ Odluka kadije umnogome je zavisila od fetve, koju muftija o nekim pitanjima izdaje i na zahtjev kadije te po potrebi dostavlja sudu. Kadija se morao ravnati s odredbama fetvi, što u jednom izvoru imamo izravno zasvjedočeno. Naime, u jednom zemljišnom sporu, koji je trebao riješiti tešanjski kadija Omer (1757), njemu se nalaže da treba “stvar ispitati i uzeti uvida u odredbe fetve”.²² U pitanjima za koje ni sam kadija nije imao jasnu pravnu osnovu, on se obraćao muftiji kao konsultativnoj instanci i

¹⁷ Sućeska 1965, 48.

¹⁸ Šabanović 1973, 19-20; Sućeska 1965, 49-51; Aličić 1983, 47-54.

¹⁹ Ipširli 2004, 322-323; Aydin 2004, 543-546.

²⁰ Ipširli 2004, 323; Aydin 2003, 341-344; 2004, 543-546; Aličić 1983, 47-54.

²¹ Aydin 2003, 341-344; 2004, 543-546; Jennings 1978, 134-135.

²² NUBBIH Rs. 832, fo. 57. (prijevod: Abdulah Polimac, Saliha Trako i Lamija Hadžiosmanović)

¹² Istanbul, Belediye Kitablığı, No. K13, 28-43; Özergin 1988, 253, 261.

¹³ Ovdje se podrazumijeva 27 konaka udaljenosti od Istanbula.

¹⁴ Šabanović 1942, 308, 314, 343; Bašagić 1930, 177-179.

¹⁵ Šabanović 1942, 308, 314.

¹⁶ Akdağ 1971, 75-81.

od njega tražio fetvu o nekom pitanju, na temelju čega je kasnije donosio sudsku odluku.

Svoje svakodnevne poslove kadija je obavljao u namjenskim prostorijama – sudnici (*mehkema*) ili pak namjenskom objektu. U razvijenijim mjestima sjedište kadije obično se nalazilo u centru grada uz neki reprezentativan objekat, ili pak u blizini glavne džamije.²³ U sva tri mjesta Tešanjskog kadiluka gdje se sudilo postojale su zgrade ili odaje suda (*mehkeme*). To se vidi i iz podneska stanovništva koje se žali da su kadije oduvijek sjedile u sudskim prostorijama (*mehkemama*), a da se u praksu uvode neke stvari koje ne priliče sudskom kodeksu, to jest pretvaranje prakse suđenja u “mobilno suđenje”. Dakle, kadije ili naibi povremeno su “išli na teren” izvan službenih prostorija. No, žalba ne sadrži samo taj vid kršenja kodeksa i pravne prakse. Uz to su kadije nepravedno sudile i izlasci su im koristili više kao pokriće za druge stvari, kao što su besplatna ishrana i besplatno konačenje. Taj dodatni teret stanovništvo je teško podnosilo i zato se žalilo.²⁴

Broj sudskog personala nije bio strogo propisan i varirao je u odnosu na mnogobrojne faktore, prvenstveno rang kadiluka te druge prilike lokalnog karaktera, veličinu teritorija, gustinu naseljenosti, broj stanovništva i naravno obim poslova koji su dolazili kadiji na dnevni red. Ipak postojao je jedan minimum za funkcioniranje suda, a to su, osim kadije, pisar (*katib*) i sudski izvršitelj (*muhzir*), što je bilo neophodno za normalno funkcioniranje.²⁵ Ostalo je zavisilo od naprijed istaknutih okolnosti, kao što je broj službi pri sudu i broj ljudi u pojedinim službama. Sasvim sigurno službe pri sudu, kao i broj izvršilaca, bili su različiti i u tom pogledu praksa i stanje bili su drugačiji od suda do suda. Kada je u pitanju sjedište kadiluka u Tešnju, u pravnom segmentu sud su zajednički opsluživali kadija i njegov naib, dok su u ispostavama Maglaj i Žepče to radili samo naibi.

U principu, jedno od pravila u pravosudnom sistemu bilo je da mještanim ne može obavljati službu kadije ili naiba. Otuda su, dakle, kadije i naibi i u kadiluku Tešanj morali potjecati izvan prostora kadiluka. I pored toga, malo je podataka iz kojih se može doznati odakle su pojedine

kadije. Tek kod nekih, po nadimcima *Travniki, Saraji* i sl., moguće je vidjeti mjesto porijekla. Za Muharemiju kadiju 1752. godine zna se da je iz Sarajeva. Ali očito je bilo pokušaja da se poneka od lokalnih osoba domogne barem pomoćničke službe naiba u kadiluku. Stanovnici su bili izričito protiv toga i uvijek su reagovali podnošenjem peticija nadležnim instancama za njihovu smjenu.

O nosiocima sudske vlasti na području kadiluka

I pored obilja dokumenata iz dugog vremenskog perioda izvori ne pružaju previše prostora za praćenje imena na pozicijama kadija u Tešnju, tako da ih je dokumentiran relativno mali broj u odnosu na vremenski okvir koji obuhvataju dokumenti iz druge polovine 18. stoljeća. Prema onome što nalazimo u sidžilu iz druge polovine 18. stoljeća,²⁶ na položaju kadija u Tešnju koji su rješavali neka od naprijed istaknutih pitanja te unosili dokumente u sidžil bili su: Husein ef. (1752–1753),²⁷ Mustafa ef. (1753–1754),²⁸ ponovo Mustafa (1755–1756),²⁹ Omer ef. (1757), hadži Alija (1757), Hasan ef. (1758), Mehmed Čurčić (1788),³⁰ Hasan ef. (1781), Hulusi ef. (1789). Iz navedenog se također vidi da je prvom spomenutom 1752. godine na položaju kadije u Tešnju prethodio Muharemi efendija smijenjen početkom augusta 1752.³¹ Zapostavivši neke druge okolnosti i bez temeljite analize za hadži

²⁶ NUBBiH, Rs 832.

²⁷ Prema dokumentiranom, kao kadija se posljednji puta javlja 28. X 1753. Rs. 832, fo. 33.

²⁸ Prvi put se javlja 22. XI 1753, što znači da se smjena dogodila negdje u posljednjem kvartalu 1753. i da je on izravno naslijedio Huseina ef. na položaju kadije u Tešnju.

²⁹ Vjerovatno je između ove dvije godine neko drugi obavljao službu kadije jer se teško jedno lice moglo zadržati toliko dugo. Kadije su imenovane najviše na period do dvije godine (Rs. 832, fo. 106). Ovdje je moguće i da su to dvije različite ličnosti s istim imenom.

³⁰ Vjerovatno je riječ o Mehmedu ef. Čurčiću iz sarajevske loze Čurčića koji se titulira kao efendija 1781, a kasnije i kao kadija u Tešnju. Vjerovatno iz iste loze potječe i kadija Radgib efendija Čurčić; Tanović 2016, 77.

³¹ U vremenu koje je prethodilo službovanju Muharemije, zbog kontinuiteta službe, ali i svojevrsne povezanosti dva sidžila, navest ćemo i kadije koje su na tom položaju prethodile navedenim licima. To su: Jusuf (1741), Derviš Ebu Bekir (1741), Ajni ef. (prije 1745), Arslan sin Mustafe, s. Mehmeda (1745), Mustafa (1746); *Čar-Drnda* 2005, 93, 97, 129, 113.

²³ Akdağ 1971, 76.

²⁴ AD, 757, II, 144-146.

²⁵ Ćinalić 1991, 4.

Aliju se ponekad navodi da je: “Na dužnost tešanjskog kadije postavljen 1171/1757. godine. Dakle, smijenio je Huseina kadiju.”³² Zanimljivo li čak i navedenu hronologiju i rotacije 1752–1758, nije moguće da jedna osoba ostane tako dugo na položaju kadije. U suštini, kako je vrijeme odmicalo, tako se smanjivao rok na koji su kadije mogle biti imenovane, tako da je u 18. stoljeću rok kadijske službe trajao godinu.³³ Iz tog su razloga česte smjene u navedenim slučajevima. Među tešanjske kadije neopravdano je svrstan i Isa Arif, kadija Dervente 1789. godine, jer su to dva različita kadiluka.³⁴ Derventa u sudskom smislu nije bila vezana za Tešanj, kao što su to Žepče ili Maglaj.

Osim navedenih, u različitim kontekstima izravno spomenutih kadija ili naiba, želimo navesti i nekoliko osoba koje se ne spominju u sidžilu, ali se spominju u drugim izvorima u vremenskom okviru koji obuhvata sidžil (1752–1790), a obavljali su neku od sudskih službi u Tešnju. To su sljedeće kadije: Hafizade Mustafa, koji se kao kadija spominje 1754. godine,³⁵ zatim naib Mustafa 1760.³⁶ te naib hadži Sulejman 1764.³⁷ Šest godina kasnije (1766) na službi se spominje naib Mustafa.³⁸ Kako mandat naiba nije bio strogo ograničen kao kadije, moguće je da je on sve vrijeme obavljao funkciju naiba u kontinuitetu. Nakon ovoga, gotovo deceniju nemamo nekih vijesti o kadijama ovog kadiluka. Tek 1775. godine spominje se ime kadije hadži Sulejmana ef.,³⁹ a potom iste godine kadije Mehmeda⁴⁰ i nešto kasnije kadije Osmana Abdusamedovića (1777).⁴¹ Iza toga vrlo brzo slijedi službovanje Omera ef. (Rifdi Saraji) (1778),⁴² potom se javljaju imena naib Ibrahim (1779),⁴³ kadija Hasan ef. (1780)⁴⁴ i naib Ibrahim (1780),⁴⁵ kadija Mu-

stafa ef. (1782),⁴⁶ kadija Osman ef. (1782),⁴⁷ kadija Salih Ahmed Bosnevi Travniki (1784),⁴⁸ naib Mustafa (1785),⁴⁹ kadija hadži Mehmed Rušdi (1787),⁵⁰ kadija Musić Nedžib, kadija Sulejman (1792),⁵¹ kadija Ali Hulusi (1791),⁵² naib Mehmed Seid (1792).⁵³

Devijacije u sudskom sistemu

Bez obzira na to što su po prirodi svoje funkcije kadije čuvari poretka, sistema, u funkciji zaštite prava i dijeljenja pravde, kadije ne odgovore uvijek toj svojoj ulozi. Ranije smo spomenuli primjer Muharemije i pobune na čijem je čelu bio. Ima indicija da je i neki od kadija u Tešnju, čije ime nije navedeno, ali je službovao prije Omera ef. (1757), bio sklon koruptivnim radnjama i primanju mita. Takvu pritužbu višoj instanci u Travniku uputio je izvjesni Alija optužujući “tešanjskog kadiju za protuzakonitu odluku”, za koju je kao nedozvoljeni dar primio “dvadeset dukata” pri presudi u zemljišnom sporu u selu Netače, danas zaseoku Omanjske kod Tešnja. Taj spor trebao je sredinom 1757. godine riješiti aktuelni kadija Omer efendija.⁵⁴ Da su kadije tih godina bile sklone određenim nezakonitostima i da stanovništvo nije bilo zadovoljno vidi se i iz sadržaja fermana upućenog 1758. (3. II).⁵⁵ Koliko god ovaj ferman imao općenit karakter, iz njega vidimo da je i sudski sistem bio poprilično oslabio i da je bilo ne samo opravdanog nego i vrlo ozbiljnog razloga za intervenciju Centra. Osim mnogobrojnih sudskih taksi, koje su se umnožavale i služile kao sredstvo za uzimanje novca, kadije su očito pronalazile i drugi način dolaska do “dodatnih izvora prihoda” uzimajući poklone i sudeći ne po pravu i pravdi nego prema drugim kriterijima. Nije to bila nepoznanica ni centralnoj vlasti i očito da su pritužbe s terena alarmirale da im se uputi upozorenje, zbog čega se u fermanu kadijama posvećuje posebna pažnja i

³² Fatić 2005, 66.

³³ Aydin 2004, 536.

³⁴ Fatić 2005, 68.

³⁵ OIS ANUBiH, Ahkam defteri, 85, I-II, 213.

³⁶ AD. 85 I-II, 348.

³⁷ Isto 553.

³⁸ Isto III, 58.

³⁹ Isto 195.

⁴⁰ Isto 244.

⁴¹ Isto 397.

⁴² Isto 494; Fatić 2005, 66.

⁴³ AD 85, IV-V, 125.

⁴⁴ AD 85, IV, 230.

⁴⁵ AD 85, IV-V, 276.

⁴⁶ AD 85, V, 21.

⁴⁷ Isto 59.

⁴⁸ Fatić 2005, 67.

⁴⁹ AD 85, VI, 12.

⁵⁰ Isto 144-146.

⁵¹ Isto 212.

⁵² AD 75, II, 201.

⁵³ AD 85, VI, 237.

⁵⁴ Rs. 832, fo. 57.

⁵⁵ Isto fo. 82-82.

taksativno nabrajaju uočene nepravilnosti: favoriziranje neke od strana u postupku, povišene naplate za izdavanje *hudžeta*, povećani iznosi za *hardži kitabet* i za upis u sidžile i svakako najdrašćiji prekršaj – primanje mita.⁵⁶ U istom fermantu to se na još jednom mjestu izričito zabranjuje: “Službenici suda ne smiju uzimati mito.” Sve to očito znači da je ta praksa bila uzela šireg maha i da je centralna vlast o svemu bila dobro informisana.

Sankcija predviđena za nosioce sudskih funkcija u ovom slučaju bila je “brisanje sa spiska kadija”, što je značilo automatski i kraj njihove kadijske karijere. A za jednog službenika suda nema veće kazne nego doživotna diskvalifikacija iz službe i nemogućnost povratka. Činjenica da je jedna optužba evidentirana i u Tešnju govori da ni tešanjske kadije nisu bile izuzetak od općeg stanja koje je zavladao u pravosudnom sistemu Osmanskoga Carstva.

Sve ovo govori samo o tim pojavama u Bosni. Ali iz dokumenata kasnijih godina, pred sami kraj 18. stoljeća (1789), vidimo da su slična upozorenja bila upućena svim mulama, kadijama i naibima u “srednjem krilu Rumelije” i da su bile evidentne razne zloupotrebe ljudi iz sudskog sistema. A kako je to funkcioniralo, vidi se iz sljedećeg: “Nakon što se uzme u zakup po već određenoj cijeni, oni tu cijenu podvostruče, pa silom uzimaju od sirotinje. Taj dodatak na propisanu cijenu kadije dijele među se, kao i gradske čehaje i mubašir. Na ovaj način se upropaštava imovina sirotinje.”⁵⁷ Sudeći prema onome što je sačuvano, problem u sudstvu naročito je bio izražen u posljednjim decenijama 18. stoljeća. Sve su češće bile pritužbe na nosioce sudske vlasti. U nekoliko godina više puta susrećemo predmete koji na to ukazuju. Najprije nalazimo pritužbe stanovništva na kadiju i naiba u Tešnju 1778. godine. Osim što su mimo uobičajene prakse napuštali svoja službena mjesta (*mehkeme*), zloupotrebljavali su položaj na takav način da su bez zahtjeva stranaka tražili ostavinske diobe, pri čemu su za to naplaćivali i veće takse od propisanih. Njihov “terenski rad” podrazumijevao je niz drugih obaveza za stanovništvo koje su oni sami nametali – konačenje, ishrana i sl. Problem je bio tim veći što oni nisu išli sami, nego u pratnji konjanika,

vjerovatno sudskih policajaca, kojima je također trebalo osigurati istu logistiku.⁵⁸ Da su kadije bile potkupljive vidi se i iz zemljišnog spora koji je 1779. preuzeo kadija Travnika Feraizi Alija, jer su tamošnje sudije bile pristrasne i u tom predmetu. Pošto je slučaj bio došao i do šejhul-islama, on je ovaj predmet delegirao travničkom kadiji kako bi se izbjegla pristrasnost i osigurao najpravedniji ishod. Kadija Omer (Rifdi Saraji) i naib Ibrahim izdali su hudžet 1191, za šta nisu imali pravnog osnova, tako da su na nelegalan način u posjed zemljišta Mustafe i Mehmeda Agića bili došli braća Mustafa i Husejn Pobrić.⁵⁹

Nije poznato kako su pojedinci uspijevali da uđu u sudski sistem protivno općem pravilu koje je važilo da lokalno stanovništvo ne može vršiti sudsku vlast upravo iz predostrožnosti od korupcije, zbog osiguravanja nepristrasnosti i sprečavanja moguće podmitljivosti. No, kako se uveliko, između ostalog uz pomoć “trgovine položajima”, dolazilo i do kadijskih funkcija, nije čudo da se te pojave susreću i u Tešnju.⁶⁰ Već 1766. stanovništvo Tešnja je protestovalo protiv naiba Mustafe jer je bio mještanim i još uz to sklon uzimanju povišenih taksi, mimo propisanih tarifa.⁶¹ I stanovništvo Žepča iz istih razloga 1785. godine tražilo je smjenu naiba Saliha jer je mještanim, a osim toga “naplaćuje veće takse”. Kao što se vidi, obrazac optužbi u više je slučajeva istovjetan.⁶² Na nesavjestan rad i kršenje sudijskog kodeksa žalilo se stanovništvo Maglaja i Žepča 1787. godine. Njihovu žalbu višim instancama uputio je tešanjski kadija Mehmed Rušdi.⁶³ Bar prema optužbi, osim što su mimo propisa hodali po selima i živjeli na račun seljaštva, svoje su zadatke povjeravali drugim licima, izricali kazne i bez suđenja, dakle po slobodnom nahodjenju.⁶⁴ Očigledno ih i stanovništvo, revoltirano ponašanjem pojedinih kadija ili naiba, nije štedilo, tako da su neke kadije bile na meti te su ih pojedinci izlagali neprijatnostima. Kadija Ali Hulusi efendija u Žepču bio je žrtva Omer-baše i društva koji su mu otuđili 1.950 groša.⁶⁵ Sve u svemu, od-

⁵⁸ AD, 85, III, 429, 433.

⁵⁹ Isto, IV-V, 62-63.

⁶⁰ Aličić 1984, 168-176.

⁶¹ AD, III, 58.

⁶² AD, 75 II, 51.

⁶³ Isto 144-146.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto 201.

⁵⁶ Rs. fo. 83-82.

⁵⁷ Rs. fo. 73.

nosi između nosilaca sudske vlasti i stanovništva nisu bili besprijekorni. Razlozi su ponekad bili opravdani i razumljivi, a ponekad vrlo neočekivani. Stanovništvo je itekako moglo utjecati na smjenu, ali i dati doprinos u imenovanju pojedinih lica na položaje u sudskim uredima. Radili su to putem predstavki, žalbi, pritužbi na kadije. Ako bi se one pokazale opravdanim, kadija ili neki drugi službenik se smjenjivao, izuzev ako nije uživao neku posebnu zaštitu koju je zadobio uz korupciju ili na neki drugi način.

Naibi

Obim posla nije dopuštao da kadija može sve obavljati sam, posebno ako je bila riječ o širem prostoru koji on treba pokrivati, ili o većim mjestima gdje mu je bilo sjedište, brojnim seoskim naseljima i stanovništvu. Ponekad nije uspijevaio pokrivati sve obaveze ni samom u sjedištu kadiluka ili je naprosto bivao spriječen obavljati pojedine obaveze, zbog čega bi za takve situacije imenovao svoga zamjenika i u sjedištu kadiluka. Stoga su kadije, posebno u udaljenijim mjestima gradskoga tipa, u području kadiluka morale imati svoje pomoćnike (*naibe*), koji su ih mijenjali u njihovim poslovima i obavezama. Naibi su bili prvi i najvažniji saradnici kadije u sudskim pitanjima i on ih je imenovao na određeno vrijeme ili na konkretan posao. Naibi nisu bili ograničeni kratkotrajnošću roka službe kao kadije. Ipak, iz prakse ovoga suda ne bi se moglo reći da su naibi tako dugo ostajali na tim pozicijama. Sve ukazuje na to da su se mijenjali često kao i kadije, bez obzira na to što se u literaturi navodi da su mogli ostati i dvije do tri decenije.⁶⁶ Služba naiba finansirala se iz raznolikih taksi koje je sud naplaćivao za svoje pravne usluge. Kadija je naibu uglavnom delegirao poslove koji nisu bili procesnog nego inspekcijско-istražnog karaktera, kao što su: istrage, inspekcije, verifikacije, osim ako određene okolnosti nisu nalagale i nešto drugačije. Uprkos dugom razdoblju, u velikom broju predmeta opet susrećemo relativno mali broj imena u ulozi naiba. Od prvih pomoćnika kadije nakon 1752. spominju se: naib Alija (1756, 1757, 1758), Musa, naib kadije, (1757) i naib Fojničanin Garibi-efendija (1757). Izvjesni Musa spominjao se

i kao pisar suda (1756), što bi moglo upućivati na to da je s položaja pisara bio unaprijeđen u naiba, dok su neki drugi iz statusa naiba bili unaprijeđeni u status kadije. Isto tako, evidentno je da se pojedine osobe nakon kadijskog mandata pojavljuju i kao naibi. Valija Mehmed-paša 1758. (21. III) dao je odobrenje da hadži Alija, temeljem kadijske murasele, može vršiti funkciju naiba. Njegovo postavljenje tražilo je stanovništvo, a Hasan efendija, aktuelni kadija, uputio je molbu valiji. I ovdje se susrećemo s vrlo neobičnom i zanimljivom situacijom. Nakon što je Hasan efendija imenovao hadži Aliju svojim zamjenikom – naibom, ovaj je istu dužnost prenio na Omera efendiju već od 1. redžepa 1171. (11. III 1758), dakle od svog imenovanja.⁶⁷

Možda se ovdje radi o nekoj vrsti rotacije, jer su kadije, zavisno od okolnosti, mogle na toj poziciji ostati 16, a najviše do 24 mjeseca u 17, a u 18. stoljeću samo godinu dana. To je zanimljivije tim prije što u sidžilu na dva mjesta nalazimo pečat kadije h. Alije. Pravo na posjedovanje i izradu pečata on je bio stekao 1160. (1747/48) godine, što znači da je najkasnije još od toga vremena bio u sudskoj službi. Na još dva mjesta nalaze se drugi nečitki pečati.⁶⁸ Hadži Alija se tako u različitim kontekstima titulirao kao naib 1756. (11. VII), 1757. (21. X) i 1758. (11. III), a kao kadija 1756. (15. IV) i 1757. (25. IX).⁶⁹ I iz ovoga se nazire svojevrсна relativnost tituliranja, kao i neke hronološke i nelogičnosti, jer se u manje od dva mjeseca vrlo jasno i bez dvojbe ista osoba titulira kao kadija 25. septembra 1757, a 21. oktobra iste godine, dakle ni mjesec dana kasnije, kao naib. Očekuje se da se ta hijerarhija kreće od naiba ka kadiji, a ne obrnuto kao što se iz ove hronologije nazire, prvo kadija pa onda naib. Očigledno je da su u tim rotacijama neki s viših dobijali i niže rangirane službe, što je opet bilo povoljnije u odnosu na “čekanje”.

U nadležnosti tešanjskog kadije bile su i sudske ispostave nahija Žepče i Maglaj, što znači da je kadija imao svoje opunomoćene zastupnike u Žepču i Maglaju, preko kojih je obavljao određene poslove, odnosno dio svojih ovlasti prenosio je na svoje zamjenike (*naibe*). Njih su imenovale

⁶⁷ Rs. fo. 60.

⁶⁸ Rs. 832, fo. 84 i fo. 90. Nečitak pečat postoji i na fo. 34. i 110. Oblici pečata su različiti. Pečat hadži Alije je pravougaonog, dok je drugi pečat okruglog oblika.

⁶⁹ Rs. fo. 60, fo. 104, fo. 84, fo. 98.

⁶⁶ Ipširli 2006, 312-313.

kadije, vjerovatno uz saglasnost Bosanskog divana i samog valije. U mnogim dokumentima to se izričito i ističe, jer su upućeni između ostalog i tamošnjim kadijinim naibima, ali se oni uvijek oslovljavaju “naibu nahije Žepče” ili “naibu nahije Maglaj”, ili nekom sličnom sintagmom, samo, “naibu Žepča” ili “naibu Maglaja”. Iako se vrlo rijetko spominju imenom, povremeno nailazimo na imena pojedinih “naiba”. Međutim, samo je jednom naib Žepča potpisan imenom – Omer, sredinom 1756. godine. Nekoliko godina kasnije (1760) znamo da je u Žepču kao naib službovao Mustafa.⁷⁰ Manja grupa ljudi pokušala ga je diskreditovati, ali su u njegovu odbranu stali prvaci “svi učeni ljudi, age, kapetan”, kao i većina stanovništva. Njegovi simpatizeri su ga okvalifikovali i “kao učena i prijatna”, što, eto, nekima ipak nije bilo dovoljno te su tražili njegovu smjenu.

I kasniji podaci su samo fragmentarni i vrlo rijetki. Sljedeće saznanje o naibu imamo iz 1781. godine, iz čega vidimo da je naib “Osman ef.” već “bivši naib”,⁷¹ a nedugo potom (1785) iz drugih izvora kao naib u Žepču spominje se Salih ef.⁷² Tri godine kasnije doznajemo da je naib u Žepču bio i izvjesni Mustafa efendija, kojega je mureselom od 2. IX 1788. imenovao tešanski kadija Mehmed Čurčić.⁷³

Katibi

Obavezan sastavni dio jedne sudske institucije bili su pisari (katibi) kroz čije su ruke prolazili svi ulazni i izlazni akti. Oni su bili ti koji su pratili kadiju u poslovima, pratili procese koje su kadije vodile ili neke druge sudske postupke, vodili službene zabilješke, upisivali kadijine odluke ili predmete. Često je broj pisara (katiba) bio više od jednog. To je zavisilo od veličine cjelokupnog aparata, veličine kadiluka i frekvencije predmeta koji su dolazili na sud. I na čelu te službe nalazio se “glavni pisar” ili “generalni sekretar” (*baškati-b*),⁷⁴ posebno ako se radilo o većim kadilucima i većim sudovima s brojnijim personalom. Nažalost, nemamo puno informacija o tome koje su sve osobe obavljale pisarske poslove u Tešnju. Te

⁷⁰ AD, 85, I-II, 348.

⁷¹ Rs. fo. 116.

⁷² AD, 75, II, 51.

⁷³ Rs. fo. 64.

⁷⁴ İnalçık 1991, 4.

su službe trajale duže od kadijske, no i pored toga iznenađuje mali broj mjesta ili dokumenata u kojima se pisari spominju u bilo kom kontekstu. Katibi su dobijali berat o postavljenju s definisanim pravilima načina vršenja službe.

Tek od početka 1756. imamo izvjesnije vijesti o katibima, i to da je pisar Mehmed umro, a “učeni Musa-halifa sin Ahmedov je najdostojniji toga položaja”. Iz ovoga se nazire da je on u suštini već bio na pripravničkoj službi kod svoga prethodnika i možemo reći “pretpostavljenog” Mehmeda, od kojega je učio sudski “pisarski” zanat. Iz atributa “učeni” jasno se daje do znanja da je on iskusan u “pisarskom zanatu”. Zahtjev za njegovo postavljenje tražio je kadija Mustafa, a potvrda imenovanja stigla je sredinom februara 1756.⁷⁵ Do kraja 1756. (26. XII) on se spominje kao pisar (katib). To daje dovoljno argumenata da bi on mogao biti unaprijeđen u “naiba” jer se već od sljedeće 1757. godine (22. III) spominje “Musa, naib kadije”.⁷⁶ U raznim slučajevima za usluge suda, sastavljanje deftera ili nekog drugog akta, posebno kod razreza poreza, sud je za uslugu i troškove te vrste naplaćivao tzv. “katibiju”, dakle troškove popisa ili troškove sastavljanja “deftera”, iz čega se između ostalog finansirala i ova služba. Iz fermama se vidi da se u tome pretjerivalo i da to nije imalo osnova, iako je itekako prisutno u mnogim razrezima. Prema onome kako se susreću u praksi suda u Tešnju, ti troškovi su iznosili 10%.

Muhziri

Ovo je bila posebna služba pri sudu koju najčešće nije mogla obavljati jedna osoba nego više njih. To je zavisilo od veličine kadiluka i same organizacije suda shodno lokalnim potrebama. Sud je u izvanrednim okolnostima, posebno u manjim kadilucima i manjim sudovima, mogao funkcionirati bez nekih službi, u nužnim okolnostima bez pisara (*katiba*) jer je to mogao raditi sam kadija, ali nije mogao funkcionirati bez sudske policije (*muhzira*), koju nije mogla nadomjestiti niti jedna druga služba pri sudu.⁷⁷ Iz izvora vidimo da je pri sudu u Tešnju postojao “ured za privođenje na sud” ili, kako se vrlo često koristi, “sudski pozivar”. No nije to bio samo obični “do-

⁷⁵ Rs. fo. 105.

⁷⁶ Rs. fo. 51. Moguća je i podudarnost imena.

⁷⁷ Ahiskali 2006, 85-86.

stavljač poziva” ili pojednostavljeno kurir, kako sugerira sam naziv, nego služba sa znatno značajnijom ulogom i većim ovlastima, čija je zadaća bila osigurati prisustvo strana u postupku.⁷⁸ Za te svoje poslove od kadije, ili zavisno od sudske instance koja je tražila privođenje, dobijali su službeni nalog za privođenje (*muraselu*) kojom je osiguravan legalitet privođenja. U slučaju potrebe, “sudski izvršitelj” mogao je dobiti i pomoć nekog iz reda lokalnih vojnih struktura. O tome je odlučivao sam kadija i on je bio taj koji je tražio dodatnu intervenciju. Na prijedlog ili na “molbu” kadije koju je on dostavljao centralnim vlastima, muhziri su birani iz reda lokalnog stanovništva, najčešće iz vojničkih slojeva društva, o čemu je odabrani kandidat dobijao berat kao i svi drugi službenici u funkciji sistema. Na službi je ostajao sve dok ju je obavljao besprijekorno i dok je ne bi bio lišen zbog nesavjesnog obavljanja, pritužbi ili ličnih razloga.

Na čelu sudske policije u jednom sudskom okrugu stajao je obično muhzirbaša pod izravnom “komandom” suda, odnosno kadije kao najodgovornijeg lica jednog sudskog okruga.⁷⁹ Ne znamo niti je moguće ustanoviti tačan broj sudskih policajaca (izvršitelja) koji su bili angažirani, posebno s obzirom na prirodu posla, kao i činjenicu da su trebali često ići na teren, kako bi dostavljali sudske pozive, privodili stranke sudu, dostavljali sudske odluke i presude. Uvijek ih je moralo biti više i morali su imati konja kao osnovno transportno sredstvo. To je bio uvjet da bi se neko uopće mogao kandidirati za tu službu. Broj ovih službenika opet je zavisio od faktora koje smo navodili za druge službe. To je bilo posebno važno za ovu službu s obzirom na fizičku složenost posla. Za razliku od većine drugih sudskih službi, koje su svoje poslove najčešće obavljale u prostorijama suda, ova služba imala je dominantno terenski karakter. Stoga se u fizičkom smislu može smatrati najzahtjevnijom službom, jer je podrazumijevala stalni terenski rad, obilazak mjesta u kojima su stranke u postupku ili protiv kojih se vodi postupak.

Sudski policajci bili su posebno značajan faktor kada su u pitanju bili teži prekršaji ili krivična djela, naročito ona teža. U sudu u Tešnju najče-

šće se javlja izvjesni Hasan (1756–1758) i vrlo je često različito etiketiran od strane pisara: “aga u uredu za privođenje”, “čauš”. Bez obzira na različita tituliranja, vjerovatno je riječ o istoj osobi, jer se uglavnom radi o relativno kratkom vremenskom okviru, ili pak njegovom statusnom napredovanju. U jednom nedatiranom dokumentu (1757) kao muhziri se spominju i Mehmed⁸⁰ te Šaban čehaja (1757).⁸¹ Iz kasnijih godina susreće se samo još jedno ime – Halil (1781).⁸² Iz ovoga bi se dalo razumjeti da su i sudski policajci bili rangirani, bez obzira na to što ih izvor ne spominje uvijek dosljedno prema njihovim činovima ili statusima u redu sudske policije. No, ako je bio aga ili čauš, to znači da je i u toj službi, čak i na nižim nivoima, osim muhzirbaše, bila evidentna hijerarhija i da je pri sudu u Tešnju bilo više sudskih policajaca. Za ove usluge sud je naplaćivao posebne takse (*ihzariya*) koje je sud određivao i naplaćivao od stranaka za koje su oni morali biti angažirani.

Pomoćne službe u sudu

Postojale su i pomoćne službe i *pomoćni službenici* pri uredu kadije, koje se javljaju više puta. Te su službe obavljali: Alija (1756), Ali-baša (1756), Mustafa (1756), softa Mehmed (2. VIII 1757), Uzeir softa (10. X 1757), softa Osman (18. XII 1757), Mehmed (1757–1758), Osman (18. XII 1757), Mehmed-baša (8. I 1758) i mula Mehmed (17. II 1758).⁸³ Zanimljivo je da se u pomoćnim službama javljaju i dva mlada službenika, softe – učenici, novi svršenicima neke od obrazovnih ustanova. Bez obzira na sve druge moguće opcije, ovdje se kao osnovna nameće da je najvjerovatnije riječ o svršenicima Ferhad-begove medrese u Tešnju. To znači da su softe Mehmed, Uzeir i Osman kao mladi došli da odrade početni staž kod kadije Tešnja i da su se već tu pripremali za neku od državnih službi, da li pri sudu ili nekoj drugoj ustanovi obrazovnog karaktera, shodno stepenu obrazovanja i rangu škole koju su završili. Ne potcjenjujući osnovno značenje riječi “softa”, ovdje nam se ova riječ nameće prvenstve-

⁷⁸ Jennings ga naziva “*ad hoc* commite of ‘Muslims’...” Jennings 1978, 150-153.

⁷⁹ İnalçık 1991, 4; Akdağ 1971, 79.

⁸⁰ Rs. fo. 81.

⁸¹ Rs. fo. 92.

⁸² Rs. fo. 101.

⁸³ Rs. fo. 80, fo. 81, fo. 85, fo. 92, fo. 93, fo. 95, fo. 96, fo. 97, fo. 115.

no u značenju osobe koja stažira ili je na nekom pripravnničkom mandatu. Nažalost, kasnije ih ne nalazimo ni u kakvoj funkciji ili im taj atribut nije dodavan uz ime. Vidimo također da se među pomoćnim službenicima nalaze i “veterani” jer kako drugačije tumačiti titulu mule među pomoćnim službenicima, kao i titulu “baše”. Vjerovatno ove titule odražavaju svojevrsnu hijerarhiju unutar odjela pomoćnih službi kadije, što bi značilo da je hijerarhijski to išlo sljedećim redoslijedom: baša Mehmed, mula Mehmed i softe Mehmed, Uzeir i Osman kao početnici i pripravnici u sudu.

Svjedoci čina (*şühûdü'l-hâl*)

Sudski postupci bili su otvorenog tipa i imali su javni karakter tako da im se moglo prisustvovati službeno i neslužbeno. Kako bi se osigurao karakter javnosti postupka, pri sudu je ustanovljena posebna institucija porote – *şühûdü'l-hâl*, čiji broj nije bio strogo propisan niti je službeno ograničavan. To je nešto što je prisutno i u drugim pravnim sistemima, na isti ili sličan način.⁸⁴ I u evropskoj pravnoj praksi postoji “stalno vijeće” i “povremeno vijeće” iz reda građana, što odgovara instituciji *şühûdü'l-hâl* u osmanskome sistemu.⁸⁵ To je bilo “ad hoc” tijelo koje se formiralo od slučaja do slučaja, ali ne znači da se pojedinci nisu mogli pojavljivati više puta kao članovi tog tijela. Svjedoci (*şühûdü'l-hâl*) su prisustvovali pravnom postupku radi ispravnosti procesa, a ne u svojstvu svjedoka stranaka u postupku. Birani su iz reda istaknutijih poznavalaca pravnih propisa ako je riječ o naibima ili istaknutih lica lokalne zajednice ako je riječ o svjedocima (*şühûdü'l-hâl*).

Ovo tijelo nije bilo stalno ni nužno obavezujuće u svim predmetima, što je poznato⁸⁶ i što se naravno potvrđuje i u sudskoj praksi u Tešnju u kojem imamo mnogo predmeta zavedenih bez upisanih porotnika. Na ulogu svjedoka *şühûdü'l-hâl* u literaturi se gleda i tumači na različite načine. U interpretacijama se uglavnom promatra iz perspektive korištenog izvornog korpusa te

otuda i proizilaze razlike u definicijama suštine uloge ovoga tijela pri sudu. Logično je očekivati da različiti izvori daju i različite pretpostavke za interpretaciju. Ako tome dodamo još i vremensku i teritorijalnu razliku te tradiciju, onda su stavovi još udaljeniji. Kako god, mora se imati na umu činjenica da će svaki izvor ponuditi nešto drugačije pretpostavke i da dosta toga zavisi od izvora i brojnih drugih okolnosti – vremenskih, geografskih, društvenih i sl. Stoga se čini nepotrebnim ograničavati se na uže faktore i na njima praviti generalizacije. Generalni zaključci se sasvim sigurno ne mogu donositi na temelju užeg izvornog korpusa, užeg vremenskog ili geografskog pravnog iskustva. Sužavanje u bilo kom od tih segmenata znači sužavanje suštine institucije *şühûdü'l-hâl* pri sudu. U instituciji *şühûdü'l-hâl* neki autori vide tri osnovne funkcije kroz koje se osigurava: 1. javnost postupka, 2. izvor potrebnih saznanja i 3. izvor ili garant za dosljednu primjenu običajnog prava.⁸⁷

Institucija svjedoka (*şühûdü'l-hâl*) bila je vrlo važan sastavni element pravosudnog sistema u Osmanskom Carstvu. Međutim, njihova uloga nije bila uloga svjedoka “očevidaca”, u nekoj krivičnoj radnji ili nekim drugim pravnim sporovima, kako to sam naziv na prvi pogled sugerira, bez obzira na to što se pojavljuju i u tim slučajevima. U sporovima privatno-pravne prirode sudija je pozivao svjedoke da potvrde ili demantuju “navod” ili argument stranke. Institucija svjedoka (*şühûdü'l-hâl*) u ovom kontekstu ima šire značenje, ona daje legalitet i legitimitet ispravnosti pravnog postupka. Važnija je tim prije što su je činila ugledna lica lokalne zajednice, odnosno prostora kadiluka, naravno, opet zavisno od predmeta o kojem je sud vodio postupak i trebao dati svoju riječ. Ti su se porotnici birali iz reda poznavalaca običajnog prava i običaja jednog kraja.⁸⁸ Još jedan vrlo važan momenat ističe se u ovakvim slučajevima. Obično se među ovim “svjedocima čina” nalazila neka iz kategorije osoba jedne od strana u postupku, bilo da je riječ o poslovnim osobama (zanatlije, trgovci), ulemi, stanovnicima pojedinih naselja-mahala, ili pak pripadnicima vojničkih redova.⁸⁹ Oni su kadiji pomagali da ne donese presudu koja bi

⁸⁴ Natuknica: porota, Hrvatska enciklopedija (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49554>, pristupljeno 19. 9. 2018).

⁸⁵ Aydın 2003, 341-344; Jennings 1978, 146.

⁸⁶ İnalçık 1991, 4.

⁸⁷ Taş 2008, 38.

⁸⁸ Akdağ 1971, 81; Jennings 1978, 142-146.

⁸⁹ Jennings 1978, 144; Taş 2008, 25-44.

mogla biti u suprotnosti s običajima i praksom. Ako je predmet imao širi značaj i po svojoj suštini, pravnoj težini i pravnom djelovanju nadilazio teritorijalni okvir kadiluka, onda su se u svojstvu "svjedoka" (*ṣühûdü'l-hâl*) pozivale osobe koje su pripadale tom društvenom rangu. U vrijeme nastanka i u predmetima koji su sadržani u ovom sidžilu, ta se institucija javljala u sljedećoj vrsti predmeta: vjenčanjima, tužbama, legalizacijama vakufa, poklonima, punomoći, zavjetima, oporukama, jamstvima, procesima i vakufnamama. Analiza pokazuje da je ova institucija dokumentirana u ukupno 95 slučajeva sadržanih u izvoru iz druge polovine 18. stoljeća.

Najviši i najznačajniji sudski postupak "sudska porota – vijeće" održan je u tvrđavi u Tešnju (25. X) 1753. pred valijom Mehmed-pašom Kukavicom, koji je tim povodom ciljano došao u Tešanj.⁹⁰ Pravnu formu tog akta sročio je bosanski vojni sudija Mehmed Gulšeni. To je u suštini bio svojevrsan zavjet o očuvanju mira u tešanjskom kraju, u povodu pojave pobunjenika, sljedbenika Muharemije. Ovdje je mnogo važnije ko se pojavljuje u ulozi svjedoka (*ṣühûdü'l-hâl*): Hasan – kapetan tvrđave Kamengrada, hadži Šaban – kapetan Prijedora, Ibšir-beg – kapetan tvrđave Bihać, Mustafa-aga – emin čauša, Abdullah-aga – čehaja čauša, Ibrahim efendija – timar tezkeredžija, Mustafa efendija – timar defterdar, Mehmed-beg – čehaja bosanske defterhane, Mustafa efendija – defterdar bosanske blagajne, visost Bektaš-paša – mutesarif Klisa i drugi.⁹¹ Kao što se vidi, u ovom slučaju to je bila kombinacija 3 bosanska kapetana, 6 ljudi pokrajinske administracije (Bosanskog divana) i sandžakbeg Klisa.⁹² Istim povodom valija Mehmed-paša bio je i u Žepču, no nemamo ovako decidirane podatke o svemu onome što se tamo događalo u tom smislu. Sve što je iz jedne murasele vidljivo jeste da su valijine destinacije istim povodom bile Tešanj i Žepče.⁹³

Budući da su bračni ugovori najbrojniji dokumenti sadržani u korištenom izvoru, prirodno je očekivati da se ova institucija najčešće javlja upravo u tim predmetima. Nažalost, i u ovom slučaju nedostaje konzistentnosti, pri čemu je

kod većine (78) vjenčanja korištena i dokumentirana institucija *ṣühûdü'l-hâl*, dok u 43 slučaja nije korištena ili nije dokumentirana. Od toga ko se vjenčava, odnosno iz kojeg su kraja ugovorne strane, zavisio je i sastav svjedoka. Premda nije postojao neki poseban kriterij odabira niti uvjet koji bi neko trebao ispuniti da bi mogao biti počašćen takvom ulogom, primjetno je da se kao svjedoci rijetko pojavljuju lica koja nemaju neko društveno ili profesionalno obilježje. Vjerovatno je to zavisilo i od samih stranaka pri vjenčanju koje su utjecale na sastav *ṣühûdü'l-hâl*. Osim osoba iz samoga Tešnja i njegove uže ili dalje okoline, koliko se iz dokumentiranog može vidjeti, u pojedinim predmetima participirala su i lica iz udaljenijih mjesta i krajeva: Zenice (Broda), Žepča, Doboja, Maglaja, jer je jedan od bračnih drugova bio s tih područja. Vidimo da su se i pojedini službenici suda vrlo često nalazili u toj ulozi. To najvjerovatnije znači da je sud delegirao pojedine osobe u sastav tima svjedoka.⁹⁴ Ostaje dilema da li su tu bili po službenoj dužnosti ili je u nedostatku drugih osoba radi potpunosti porote i cjelokupnog pravnog postupka kadija delegirao ljude iz pravosuđa da nadomjeste odsustvo trećih osoba. U analizi dokumentiranih slučajeva sudski izvršioци su ponajčešće od svih drugih participirali u aktivnostima suda u instituciji *ṣühûdü'l-hâl*. Njihovo učešće doseže 22% prisustva u vjenčanjima. Moguće je da je to imalo i svoju pragmatičnu dimenziju jer su bili uvijek "prisutni" na sudu u odnosu na osobe koje je trebalo okupljati ne samo izvan suda u gradu nego i iz daljih mjesta. Treba svakako računati i na svakodnevne životne, poslovne ili profesionalne obaveze potencijalnih članova tog "vijeća", a izvan su suda. U jednom od vjenčanja u toj ulozi u Tešnju našao se i silah-aga bosanskog valije.⁹⁵ Uz njega svakako treba izdvojiti nekoliko lica koja su sasvim sigurno imala viši stepen autoriteta prirodom svoga položaja u društvu: ugledni kadija, hafiz efendija, muderis, kapetan, ugledni imam iz Tešnja. Što se tiče ostalih, ovdje ćemo istaći da su to bili: age, alemdari, aščije, baša iz kasabe Zenica,⁹⁶ baše, bašeskije, berberi, buljku-baše, čauši, čehaje, dizdar-age, efendije, handžije, hodže, imami, kalfe, katibi, mjesni imami, muha-

⁹⁰ Rs. fo. 27.

⁹¹ O organizaciji Bosanskog divana i navedenim pozicijama više u: Šabanović 1973, 19-45; Aličić 1983, 38-42.

⁹² Rs. fo. 27.

⁹³ Rs. fo. 102.

⁹⁴ Rs. fo. 20. sudski službenik Husein.

⁹⁵ Mladenci iz Žepča i Ozimica. Rs. fo. 35.

⁹⁶ Rs. fo. 79.

fizi tvrđave, muhziri, munle, odabaše ekmekčija, odabaše, pekari, pomoćni službenici, softe, službenici suda, spahije, sudski pisari, tabaci i terzije. Kada sumiramo sve navedeno, vidimo da su to, dakle, bili pripadnici vojničkog, ulemanskog ili zanatskog sloja ili drugi ugledniji članovi zajednice i društva.

Od vrste, značaja i težine sudskog postupka zavisio je i broj članova ovoga tijela. Vidjeli smo naprijed da je u poroti održanoj u Tešnju uz prisustvo valije u tom svojstvu bilo 11 visokopozicioniranih lica što pokrajinske administracije što predstavnika pojedinih kapetanija. Ovdje ćemo ipak kao polazište uzeti najfrekventnije predmete, a to su vjenčanja, koja su najbrojniji akti općenito, pa prema tome i po instituciji "svjedoka". Broj prisutnih "porotnika" varirao je između dva i pet. Jedan je izuzetak od tog pravila u kojem je samo jedno lice u svojstvu svjedoka. Šta je sve utjecalo na broj porotnika teško je sa sigurnošću tvrditi. No, ono što se može pouzdano ustvrditi jeste da taj broj nije bio u izravnoj vezi s visinom bračnog ugovora, odnosno mehra. Kriterij je teško dokučiti iz dokumentiranih slučajeva, ali bi to mogao biti socijalni i društveni status porodice "mladoženje".

Kod tužbi je stvar nešto drugačija i tu je, čini se, presuđivala težina slučaja. U tužbama se njihov broj kretao od dva do pet u jednostavnijim tužbenim zahtjevima, dok su složenije tužbe imale i veći broj porotnika, sedam, pa i devet. Za teško krivično djelo razbojništva i krađe u kući hadži Husejna porotu je činilo devet osoba. Za drugo razbojništvo (otmica i krađa) koje se, istina kasnije, dogodilo u Viništu kod Zavidovića 1781. godine, u sastavu porote nalazilo se sedam osoba.⁹⁷ U tužbenom zahtjevu Fatime iz Karšijake 1778. godine za privođenje jemca Fazlije Islama iz Zenice, porotu je činilo pet osoba, i to tri "mule" i dva "bega", dakle, s društvenog i socijalnog stanovišta vrlo respektabilna porota.⁹⁸

Jamstvo je očito također zahtijevalo širu porotu. Sve su prilike da je i tu težina samoga čina zavisila od povoda i težine "počinjenog djela". Krivična djela, posebno ona koja su nastala po osnovu političke odgovornosti i okvalificirana kao djela protiv države, smatrala su se težim krivičnim djelima za koje je nadležnost imala viša

instanca, sama pokrajinska vlast personificirana u Bosanskom divanu. Garancije za političke zatvorenike iz Sarajeva koji su učestvovali u jednoj pobuni krajem 1789. godine, koje su dali četvorica uglednih Sarajlija, porotnički je trebala prpratiti grupa od šest članova vijeća.⁹⁹

Da je jamstvo imalo težinu i zahtijevalo vrlo ozbiljan pravni tretman potvrđuje i činjenica da je za čin jamstva jedne osobe za na prvi pogled bizaran problem međuljudskih odnosa bila neophodna porota od četiri člana. Ismail-baša je jamčio za bračni par Hasana i Umihanu iz Karšijake "da će se dobro slagati sa svojim susjedima, da ih neće psovati i krasti".¹⁰⁰ Dakle, gotovo beznačajan problem, u kojem je trebalo sudjelovati četveročlano porotno vijeće.

Minimalno četveročlano porotno vijeće susrećemo i kod darivanja, iako u tom slučaju i nije do kraja jasno da li samo četveročlano ili ih je bilo i više, jer se navodi i "ostali". Očito da je ono bilo sastavljeno od više porotnika, čija imena u ovom slučaju nisu unesena u ovaj spis, što ne znači da u nekom drugom nisu bila sadržana. Kada se pogleda sadržaj poklona, onda na neki način postaje jasnije zašto je naizgled beznačajan akt trebao tako brojnu porotu. Riječ je o nekretnini, mulkovnom posjedu, koji su činili "kuhinja pokrivena šindrom, soba, avlija i samanluk". Dvije su vrlo važne činjenice u ovom slučaju: taj je poklon bio kompenzacija za uslugu očito duže skrbi o darovatelju(ici), a spomenuti se mulk nalazio u samom središtu grada "čaršijskom džematu ispod tvrđave". Na širi sastav porote vjerovatno je utjecalo i to što je posjed sa sve četiri strane bio omeđen također mulkovnim posjedima te je trebalo pravno "ojačati" i "potvrditi" čin dara, radi eventualnih sporova tokom postupka ili kasnije, kako nasljednika tako i susjeda koji su imanjem okruživali spomenuto privatno vlasništvo.

Punomoć za prodaju nekretnine 1780. ubrajala se u one radnje kojima je prisustvovao brojniji porotnički tim. Ovaj je slučaj zanimljivi prije svega po tome što su u njemu učestvovali sudionici iz Žepča i Travnika. Kako god, porotu je činilo šest osoba: dva imama, dvojica mula i dvojica aga.¹⁰¹

⁹⁷ Rs. fo. 111.

⁹⁸ Rs. fo. 77.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Rs. fo. 74.

¹⁰¹ Rs. fo. 113.

On the Organization and the Functioning of Judiciary Authority in the Qadha of Tešanj in the Second Half of the 18th Century

Neočekivano brojna porota od jedanaest porotnika javlja se u “zavjetnom činu” Adžema Ibrahima odricanja od “svakog opojnog pića” (1757) uz obećanje spremnosti na batinanje “na javnom trgu”. Ako je broj porotnika od jedanaest osoba neko iznenađenje, onda sasvim sigurno to nije sastav porote, u kojoj nalazimo pet osoba s titulom “efendija”, što znači članovi iz reda “uleme”, i to jedan profesor (*muderris*) i četvorica imama, tri učene osobe (*mula*) kapetan, dvojica aga. Riječ je, dakle, o formiranju najprimjerenijeg porotnog vijeća, koje po pravnoj prirodi pitanja pripada upravo porotnicima iz sfere islamske vjerske naobrazbe i sigurno boljim poznavacima šerijatsko-pravnih propisa.¹⁰² Za svaki slučaj tu su i predstavnici iz reda vojničkog staleža, kapetan, aga i jedan predstavnik zanatskog esnafa.¹⁰³ U sudskoj realizaciji oporuke (*vasijet*) i pravnoj legalizaciji njenog izvršenja (1781), u svojstvu porotnika sudjelovalo je pet osoba, među kojima j predstavnik vojničkog reda (*aga*), trojica učenih (*mula*) i sudski policajac (*muhzir*) kao predstavnik suda.¹⁰⁴ Nakon svih navedenih slučajeva, ispod svih očekivanja je da se u dokumentiranju i obnovljenoj legalizaciji vakufa i vakufske imovine na području kadiluka nađu svega po dva porotnika. To je čudnije tim prije što je riječ o ponovnom zavođenju vakufske imovine čije su vakufname stradale u agresiji Eugena Savojskog na Tešanj. Doduše, u tom su procesu učestvovali i svi službenici vakufa i za tu priliku delegirani mubašir Ahmed-aga, ali u svojstvu porotnika. Osim što se spominje mali broj osoba, oni se spominju u dokumentiranju samo nekih vakufa, ne svih.¹⁰⁵

Iz izloženog se može vidjeti kako je u praksi funkcionirao jedan sudski okrug srednjeg ranga u drugoj polovini 18. stoljeća, koje je sve službe imao u svome sastavu. Osim toga, ukazano je i na probleme koji su se javljali u okviru sudskog sistema na relaciji kadije ili naibi u odnosu na stanovništvo. U mjeri u kojoj su izvori dopuštali detektirani su nosioci pravosudnih funkcija, ili nekih drugih službi koje su djelovale pri sudu u navedenom kadiluku.

Separate *qazā* of Tešanj was formed in second half of 16th century after complete stabilization of government which followed the conquest that happened, most probably, in October 1512. The *qazā* consisted of 4 *nahiya* districts: Tešanj, Maglaj, Usora, Ozren, and Trebetin. In the area belonging to the *qazā* 4 urban settlements had developed, while there existed 150 rural settlements in the *qazā*. In 17th century, together with other 36 *qazās*, Tešanj was ranked at the degree of “salise”, keeping this rank in 18th century as well.

Due to the vast areas *qazā* of Tešanj covered the structure was organized in manner that in centre there was residing judge / *qādī* with all complementary services, while in *nahiya* districts of Žepče and Maglaj there were branch offices. This organizational structure remained until the end of 18th century, while Maglaj was organized as a separate judiciary region during 19th century.

Qādī in the *qazā*'s centre in Tešanj had own assistant (*nāib*). In this paper there is an overview of documented names for judges who performed duty of *qādī* or *naib* be it in the centre of *qazā* or in branch offices in Maglaj and Žepče.

It is observable that in the second half of 18th century the *qādīs* did not perform their duty conscientiously and in accordance to the judiciary codex which used to be broken in many ways. In a couple of complains and even in the *fermān* that was issued and delivered to Bosnia deviating discrepancy methods of *qādīs* from rules of judiciary service are observable. Firstly, into ranks of *qādī* assistants started to creep in persons who according to the existing rules were not deserving this post. Therefore, in the second half of 18th many complains appear requesting change of *naibs* due to the fact that they were locals. This situation could open way to a possible unconscientious work and abuse of the position. However, *qādīs* also used to commit acts that were out of judiciary manner, those include taking bribe what consequently led to unfair verdict. Due to the quoted circumstances some cases were addressed to the *qādī* in Travnik. This started to take ground especially after some officials of judiciary government started to perform in practice “mobile judging” where they seemingly would do judging or do other activities. For them this was way to reach ad-

¹⁰² Rs. fo. 117.

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Rs. fo. 84-85.

ditional funds in easy and uncomplicated way which was against the law.

Based on available sources it has been established that in Tešanj existed following posts: *qādi* service, *naib* service, *katib* (secretary), *muhzir*, assisting services, and sometimes institution of judiciary jury. This paper based on available and documented sources presents activities of each single judiciary post that was counted above.

Izvori i literatura

Istanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defteri, 432.

Istanbul, Belediye Kitablığı, No. K13.

Nacionalna i Univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Rs. 832. (prijevod: Abdullah Polimac, Salih Trako i Lamija Hadžiosmanović)

Orijentalni institut, Zbirka ANUBiH, Ahkam Defteri 75, II; 85, I-VI (regesta: Abdullah Polimac).

Ahiskali, R. 2006, Muhzir, Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi (TDV, IA); Cilt 31, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2006, 85-86.

Akdağ, M. 1971, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt II 1453-1559, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi - Ankara Üniversitesi Yayınları, No. 131, Ankara 1971.

Aličić, A. S. 1983, Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine, Orijentalni institut, Sarajevo 1983.

Aličić, A. S. 1984, Manuskript Ahvali Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.), Prilozi za orijentalnu filologiju, 32-33/1982-83, Sarajevo 1984, 163-198.

Aydın, M. A. 2003, Mahkeme, Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi (TDV, IA), Cilt 27, İstanbul 2003, 341-344.

Aydın, M. A. 2004, Pravo kod Osmanlija, u: Ihsanoğlu, E. (prir.), Historija Osmanske države i civilizacije, Orijentalni institut - IRCICA, Sarajevo 2004, 515-585.

Bašagić, S. 1930, Kako se za turske uprave Jugoslavija dijelila na kadiluke (Neposredno pred „Bečki rat“), Novi Behar, God. IV, Br. 12, Sarajevo, 177-179.

Bojanić-Lukač, D. / Katić, T. (prev. i prir.) 2005, Maglajski sidžili 1816-1840, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2005.

Čar-Drnda, H. (prijevod i obrada) 2005, Sidžil Tešanjskog kadiluka 1740-1752., Orijentalni institut, Sarajevo 2005.

Fatić, A. 2005, Tešanjaska oaza islamske duhovnosti, Pregled islamske duhovnosti tešanjskog kraja, Planjax, Tešanj 2005.

Handžić, A. 1974, Gazi Husrev-begovi vakufi u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, II-III, Sarajevo 1974, 161-162.

Handžić, A. 1984, O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXXII-XXXIII, 1982-83, Sarajevo, 129-146.

Handžić, A. 1990, O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (Međuprostor Maglaj - Doboj - Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća, u: Šehić, N. (ur.), Migracije i Bosna i Hercegovina, Institut za istoriju, Sarajevo 1990, 57-66.

Handžić, A. 1994, O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća, u: Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Istanbul 1994, 235-248.

Husić, A. 2012, Tešanj u 16. stoljeću (od puste varoši do značajne kasabe), Prilozi za orijentalnu filologiju, 61/2011, Sarajevo 2012, 301-318.

İnalçık, H. 1991, Maḥkama, Encyclopaedia of Islam, Volume VI, New Edition, Leiden and Brill, 3-5.

İpşirli, M. 2004, Osmansko državno uređenje, u: Ihsanoğlu, E. (prir.), Historija Osmanske države i civilizacije, Orijentalni institut - IRCICA, Sarajevo 2004, 161-507.

İpşirli, M. 2006, Naib, Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi (TDV, IA), Cilt 32, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2006, 312-313.

Jennings, R. C. 1978, Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System, Studia Islamica, No. 48 (1978), 132-172.

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatska enciklopedija, natuknica: porota. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49554>, pristupljeno 19. 9. 2018.

Mrgić, J. 2008, Severna Bosna 13-16. vek, Istorijski institut SANU, Beograd 2008.

Nametak, F. (ur.) 2000, Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604., Sv. I/2, obradio: Adem Handžić, Bošnjački institut Zurich, Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Tomus septimus, Serija II, Defteri, Knjiga 4, sv. I/2, Sarajevo 2000.

Nametak, F. (ur.) 2000a, Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604., Sv. III, obradila Amina Kupusović, Bošnjački institut Zurich, Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Tomus decimus, Serija II, Defteri, Knjiga 4, sv. III, Sarajevo 2000.

- Özergin, M. K. 1988, Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi, Ismail Hakkı Uzunşarşılıya Armağan, Turk Tarih Kurumu, Ankara 1988, 251-309.
- Sučeska, A. 1965, Ajani (Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka), Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 14, Sarajevo 1965.
- Šabanović, H. 1942, Popis kadiluka u Europskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Huremovića, Glasnik Hrvatskog zemaljskog muzeja, Sarajevo 1942, 307-356.
- Šabanović, H. 1973, Bosanski divan, Organizacija i uređenje centralne zemaljske uprave u Bosni pod turskom vlašću do kraja XVII stoljeća, Prilozi za orijentalnu filologiju, 18-19, Orijentalni institut, Sarajevo 1973, 9-45.
- Šabanović, H. 1982, Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela, Svjetlost, Sarajevo 1982.
- Tanović B. 2016, Čurčića vakuf, Dobra knjiga, Sarajevo 2016.
- Taş, H. 2008, Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?, Bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 44 (2008), Ankara, 25-44.